

บทที่ ๓

การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีประเด็นที่ต้องศึกษาประกอบด้วย ความหมายของขันติบารมี ความสำคัญของขันติประเภทของขันติและการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติต่างๆ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของขันติ

พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้นั้นต้องเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมีมาก่อน และการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้นจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องมีขันติธรรมเป็นพื้นฐาน ขันติจึงเป็นคุณธรรมพื้นฐานเบื้องต้นที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ต้องมี การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แม้จะทุกข์ยากลำบากก็ต้องอดทนเพื่อจุดมุ่งหมายคือพระโพธิญาณ และพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีให้เข้มข้นขึ้นเรื่อยๆ อันดับแรกพระองค์ต้องช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงเป็นเบื้องต้นก่อน จากนั้นอาจจะต้องถึงขั้นสละเลือดเนื้อ อวัยวะและชีวิตเพื่อให้สรรพสัตว์พ้นจากกองทุกข์และพระองค์สามารถสำเร็จพระโพธิญาณในปัจจุบันหรืออนาคตได้ จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ได้ใช้ขันติธรรมในการบำเพ็ญบารมีทุกบารมีเป็นพื้นฐาน

๓.๑.๑ ความหมายของขันติในพระไตรปิฎก

คัมภีร์พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสพุทธจริยธรรมเรื่องขันติเอาไว้ในมหาปทานสูตรว่า ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา...เอตํ พุทฺธานสาสนนฺติ “ขันติความอดทน คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง...นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^๑ ในสัพพาสวสูตรว่าด้วยขันติมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การทำลายหรือแผดเผากิเลสให้มอดมลายไปดังข้อความว่า...ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว กระหาย เหลือบ ยุง ลม แดด และการรบกวนแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกลั้นต่อคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกลั้นต่อเวทนาทั้งหลาย อาทิ ความทุกข์อันกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิตได้ ซึ่งเมื่อเธอไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนบีบคั้นก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่ออดกลั้นอยู่ อาสวะความเร่าร้อนและความบีบคั้น ย่อมไม่มีแก่เธอ...นี่คือ อาสวะที่ต้องละด้วยกา

^๑ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๖๐.

รอดกลั่น^๒ ในพระอภิธรรมปิฎกนั้นให้ความหมายของคำว่า “ขันติ” ไว้ว่า “ยา ขนฺติ ขมนฺตา อธิวาสนตา, อจฺญตฺติกํ อนสุโรโป อุตฺตมนฺตา จิตฺตสฺส..อยํ วุจฺจติ ขนฺติ”^๓ แปลความว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั่น ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความแช่มชืนแห่งจิต นี้เรียกว่า “ขันติ”^๔ ส่วนพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกมิได้แจกแจงหรือกระจายความหมายของคำว่า “ขันติ” เหมือนที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกแล้วทรงอธิบายขยายเนื้อความให้พิสดารออกไปดังปรากฏในพระสูตรต่างๆ มีสัพพาสวสูตร นาคสูตร และปฐม ขมสูตร เป็นต้น

๓.๑.๒ ความหมายของขันติในอรรถกถา

ความหมายของขันติในอรรถกถา ให้ความหมายของคำว่า “ขันติ” ว่า ขนฺติติ: ยา เอสา ตีติกุขาสงฺขาทา ขนฺติ นาม, อิหํ อิมสฺมี สาสเน ปรมํ อุตฺตมํ ตโป^๕ แปลว่า “ขึ้นชื่อว่าความอดทน กล่าวคือ ความอดกลั่น นี่เป็นตปะอย่างยอดเยี่ยม คืออย่างสูงสุด ในพระศาสนานี้.” ซึ่งอรรถกถาเป็นปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลังได้แต่งแก้รรถกแห่งบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์มังคลัตถทีปนี ฎีกาสังคิตีสูตร ฎีกาอุปปิณณาสก ให้ความหมายคล้ายๆ กันในแต่ละคัมภีร์ คัมภีร์มังคลัตถทีปนี อธิบายไว้ว่า...ภิกษุผู้ประกอบด้วยความอดทน คือ ความอดกลั่นใด ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาการผิตแปลก เป็นประหนึ่งว่าไม่ได้ยิน และไม่เห็นบุคคลผู้ด่าอยู่ด้วยอีกโกสวัตถุ ๑๐ หรือผู้เบียดเบียนอยู่ด้วยการฆ่าและการจองจำ เป็นต้น ดุจขันติวาทีดาบส^๖ คัมภีร์มังคลัตถทีปนี อธิบายไว้ว่า...ภิกษุผู้ประกอบด้วยความอดทน คือ ความอดกลั่นใด ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาการผิตแปลก เป็นประหนึ่งว่าไม่ได้ยิน และไม่เห็นบุคคลผู้ด่าอยู่ด้วยอีกโกสวัตถุ ๑๐๘ หรือผู้เบียดเบียนอยู่ด้วยการฆ่าและการจองจำ เป็นต้น ดุจขันติวาทีดาบส

ในอรรถกถาได้ให้ความหมายของ “ขันติ” ไว้ว่า ขนฺติติ : ยา เอสา ตีติกุขาสงฺขาทา ขนฺติ นาม, อิหํ อิมสฺมี สาสเน ปรมํ อุตฺตมํ ตโป.^๗ แปลว่า ขึ้นชื่อว่าความอดทน กล่าวคือ ความอดกลั่น นี่เป็นตปะอย่างยอดเยี่ยม คือ อย่างสูงสุด ในพระศาสนานี้ ในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี อธิบายไว้ว่า “ภิกษุผู้ประกอบด้วยความอดทน คือความอดกลั่นใด ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาการผิต

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔.

^๓ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๓๔/๓๐๒.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^๕ ขุ.ธ. (บาลี) ๖/๑๕๑/๑๐๑.

^๖ คำคำที่นิยมกันในสมัยพุทธกาล ถือว่ารุนแรง สร้างความเจ็บใจ แค้นเคืองใจได้มากที่สุดได้แก่

๑. เจ้าเป็นโจร (โจโรสิ) ๒. เจ้าเป็นคนโง่ (พาโลสิ) ๓. เจ้าเป็นคนหลง (มูพฺโหสิ) ๔. เจ้าเป็นอูฐ (โฏฐโรสิ) ๕. เจ้าเป็นโค (โคโณสิ) ๖. เจ้าเป็นลา (คทฺโรสิ) ๗. เจ้าเป็นสัตว์นรก (เนรยฺโกสิ) ๘. เจ้าเป็นสัตว์เดรัจฉาน (ตฺริจฺฉานคโตสิ) ๙. สวรรค์ไม่มีแก่เจ้า (นตฺถิ ตฺยหํ สุตฺติ) ๑๐. นรกเท่านั้นที่เหมาะสมสำหรับเจ้า (ทุกฺคตฺติเยว ตฺยหํ ปาฏิกฺขฺยา). พระพุทธโฆษาจารย์, ธรรมปทฎฐกถา (สตฺตโม ภาค), หน้า ๑๓๖.

^๗ ขุ.ธ. (บาลี) ๖/๑๕๑/๑๐๑.

แปลก เป็นประหนึ่งว่าไม่ได้ยิน และไม่เห็นบุคคลผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ หรือผู้เบียดเบียนอยู่ด้วยการฆ่าและการจองจำเป็นต้น ดุจขันทิวาที่ตาบสนะนั้น ย่อมทำไว้ในใจโดยความเป็นผู้เจริญ เพราะความไม่มีความผิตยั้งไปกว่านั้น ดุจท่านพระปุณณเถระนั้น ความอดทนคือความอดกลั้นนั้นชื่อว่า “ขันติ”^๔ ในภิกขาสังคิตสูตร ขันติหมายถึง ขันติมีลักษณะที่ไม่ทำการโกรธต่อกรรมชั่วและคำพูดชั่วของชนเหล่าอื่น ช่มใจ เป็นผู้ไม่ดุร้าย ไม่ปลุกน้ำตาให้เกิดขึ้นแก่ชนเหล่าอื่น แต่มีจิตใจเบิกบานและมีความสุขเพราะเอาชนะความโกรธนั้นได้^๕ ในภิกขาอุปปิณณาสกั ขันติหมายถึงสภาพโดยย่อมนม คือปราบปรามบาปกรรมมีความพยายาม ความเบียดเบียน ความถือตัว และความกระด้างเป็นต้น เหตุนี้ สภาพนั้นชื่อว่าทมะคือขันติ สภาพที่ชื่อว่าทมะ เพราะกำจัดและข่มความพยายามให้สงบ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอิริยาสนขันติ^๖

๓.๑.๓ ความหมายทั่วไปของขันติ

คำว่าขันตินี้นักปราชญ์ได้ให้ความหมายไว้หลากหลายความหมายดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายคำว่า “ ขันติ “ ไว้ว่า ขันติ ขันตี คือความอดทน ความอดกลั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ^๗

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายคำว่า ขันติ เอาไว้ว่า ความอดทนคือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้เพื่อบรรลุจุดหมายที่พึงปรารถนา^๘ พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ได้ให้ความหมายคำว่า ขันติ ไว้ว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน หมายถึงความอดกลั้นไว้ได้ ไม่แสดงอาการทุกข์ร้อน หรือความไม่พอใจ ความฉุนเฉียวออกมาให้เห็น^๙

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทวิ ภูมรินทร์ให้ความหมายว่า ขันติ ความอดทน หมายถึง การรักษาความปกติของคนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันพึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม ต้องมีความมั่นคงหนักแน่น ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด^{๑๐}

พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ได้อธิบายลักษณะของขันติว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน เป็นลักษณะความเข้มแข็งของจิตใจในการพยายามทำความดีหลีกเลี่ยงจากความชั่ว สถานการณ์ที่ทำให้ต้องใช้ขันติมี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) อดทนต่อความลำบาก ซึ่งเกิดจากการทำงานจนเหน็ด

^๔พระสิริมงคลจารย์, *มงคลัตถกปิณี* (ทูตโย ภาโค), พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๕.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^๖อ้างแล้ว, หน้า ๑๘๔ .

^๗ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๗.

^๘พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๙๘.

^๙ทวิ ภูมรินทร์, *มงคลชีวิต*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ม.ป.ป.), หน้า ๑๔๓.

เหนื่อย หิวกระหาย หรือถูกแดดลม ฝนกระทบ (๒) อุดทนต่อความทุกข์เวทนา ที่เกิดจากการเจ็บป่วย ความไม่สบายกาย (๓) อุดทนต่อความเจ็บใจ เมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกินด้วยคำ ตำหนิหรือการสบประมาท(๔) อุดทนต่ออำนาจกิเลส หมายถึง อุดทนต่ออารมณ์ฝ่ายเพลิดเพลิน เช่น ความสนุกสนานการเที่ยวเตร่^{๑๔}

พระราชันท์มุนี (ภิกขุ ปัญญันทะ) ได้แสดงความหมายของ ขันติ ว่า ขันติ แปลว่าความอดทน ความทนได้ ความอดทนมี ๓ ขั้นคือ (๑) ความทนลำบาก หมายถึง ความอดทนต่อความเจ็บไข้ เจ็บปวดทางร่างกาย (๒) ความอดทนต่อความตรากตรำ หมายถึง อดทนต่อความเบียดเบียนทางธรรมชาติ เช่น ฝนตกบ้าง แดดออกบ้าง ความร้อน ความหนาวหรือการเดินทางไม่เอื้ออำนวยบ้าง (๓) ความอดทนต่อความเจ็บใจ หมายถึง อดทนต่อสิ่งชั่วๆที่จะทำให้เกิดอารมณ์ เกิดความกำหนัด ไม่แสดงความขัดเคือง ไม่แสดงความลุ่มหลง ไม่แสดงความมัวเมา เป็นคนหนักแน่นไม่อ่อนไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ แต่มั่นคง ประดุจเสาหินแล่มผัดก็ไม่โยก ไม่โคลง ซึ่งเรียกว่าอดทนชั้นสูง หรือทนต่อความกระทบเปรียบเปรย เสียดสีในทางที่เสียหาย เช่น ถ้อยคำตำท้าวก็สามารถอดทนเอาไว้ได้^{๑๕}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) กล่าวว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนหรืออดกลั้นต่อความจำเป็นสำหรับชีวิต ๔ อย่างด้วยกันคือ ๑)อดกลั้นต่อความเป็นไปตามธรรมชาติ เช่นความร้อนความหนาวยุงลมแดดเป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงได้แต่ต้องอดกลั้นด้วยการทำจิตใจไม่ให้เป็นทุกข์ขึ้นมา ๒)อดกลั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วยถ้าไม่รู้จักรอดกลั้นหรือเฉยได้ก็เท่ากับกินของแสลงทำให้สูญเสียกำลังใจหรือต้องอดกลั้นทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ทรมานเพิ่มขึ้นอีกอย่างนี้ไม่มีประโยชน์อะไรจึงต้องอดกลั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย ๓)อดกลั้นต่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งมีทั้งคนพาลหรือคนบ้าการกระทำของคนเหล่านี้ทำให้ต้องใช้ความอดทนอดกลั้นฉะนั้นคนมีกิเลสก็ย่อมล่วงเกินผู้อื่นด้วยการด่าบ้างหรือดูหมิ่นดูแคลนบ้างก็เป็นเรื่องที่จะต้องอดกลั้น ๔)ขออดกลั้นอย่างสูงคืออดกลั้นต่อการบีบคั้นแห่งกิเลสของตนทุกคนมีกิเลสเป็นพลังผลักดันคอยชักใยอยู่เบื้องหลังให้ต้องทำตามนับตั้งแต่อยากสูบบุหรี่หรืออยากไปดูหนังดูละครอยากกินเหล้าเมายาอยากไปแสวงหากามารมณ์ด้วยอำนาจของกิเลสนั้นๆ ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องที่จะต้องอดกลั้น^{๑๖}

^{๑๔} ปิ่น มุกขนันต์, แนวสอนธรรมะหลักสูตรนักธรรมตรี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๖๓.

^{๑๕} พระราชันท์มุนี(ภิกขุ ปัญญันทะ), คำสอนผู้บวชใหม่ อบรมพระนวกะ, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนการพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๙.

^{๑๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), อริยศีลธรรม(ชุดธรรมโฆษณ์),(สุราษฎร์ธานี :ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๒๐),หน้า๓๘๑ – ๓๘๒.

ขันติ หมายถึง อุดกั้นไว้ได้ ไม่แสดงอาการทุกข์ร้อน หรือไม่พอใจ ความ
 จุนเจียวออกมาให้เห็น^{๑๗}

สรุปได้ว่าความหมายของขันติบาร์มี คือ การบำเพ็ญความอดทน หมายถึง
 ลักษณะของความเข้มแข็ง มั่นคง และความหนักแน่นของจิตใจเมื่อ มีสิ่งที่ดีและไม่ดีมากระทบ
 ต่อร่างกายและจิตใจก็ยังคงสามารถรักษาสภาพความสงบของจิตใจเอาไว้ได้ ทั้งนี้เพื่อนำตนเอง
 ให้ผ่านพ้นปัญหาและอุปสรรคต่างๆ แล้วนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายของความสำเร็จในหน้าที่
 การงานที่ตนรับผิดชอบตลอดจนบรรลุถึงความดีงามได้ด้วยความอดทน สามารถแบ่งได้เป็น ๒
 ประเภทใหญ่คือ (๑) ความอดทนทางใจ ได้แก่ ความอดทนต่อการกระทบกระทั่งยั่วให้เจ็บใจ
 และความอดทนต่อกิเลส คือ ความโกรธและความโลภ (๒) ความอดทนทางกาย ได้แก่ ความ
 อดทนต่อความลำบากในการทำงานหรือการเรียน และความอดทนต่อความทุกข์เวทนาทางกาย
 ความเจ็บปวด ความเหนื่อย ความหิว

๓.๒ ลักษณะของขันติ

ขันติเมื่อว่าโดยลักษณะแล้วมี ๓ ลักษณะ^{๑๘} ดังนี้ ๑) ตีติขาขันติ ความอดทนด้วย
 อำนาจการอดกั้นเอาไว้ หมายความว่าสะกดข่มใจไม่ให้ลุแก่อำนาจของความโลภ โกรธ หลง
 ปิดกั้นไม่ให้กิเลสชนิดหยาบปรากฏผลออกมาทางกาย ทางวาจา ข่มเอาไว้ได้ อุดกั้นเอาไว้ได้
 อย่างเต็มที่ด้วยอำนาจแห่งศีล ๒) ตปขันติ ความอดทนเป็นเดชเผาผลาญกิเลสอย่างหยาบ ป้อม
 ปราโมกข์ระดับกลางด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานตั้งแต่ต้น
 จนกระทั่งได้ฌาน ๓) อธิวาสนขันติ ความอดทนจนข่มกิเลสได้ และสามารถหยุดยั้งขบวนการ
 เคลื่อนไหวของกิเลสให้ขาดลง สูญสลายไปด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญาที่สามารถถอน
 อนุสัยกิเลสออกจากขันธสันดานได้ ขันติที่แบ่งเป็น ๓ ลักษณะ ไม่มีความหมายสลับซับซ้อน
 เท่าใดนัก เพราะบ่งชี้ความหมายเอาไว้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่อธิวาสนขันติบางครั้งแผ่ครอบคลุมถึง
 ขันติระดับขั้นพื้นฐานด้วย ลักษณะของขันติในชาดก จะบ่งบอกถึงความอดทนทางด้านกายและ
 จิตใจ ซึ่งจะเกี่ยวกับกิเลสตัณหาที่เข้ามากระทบทางอายตนะภายในและภายนอก เข้ามาสนอง
 ความอยากของตน ครอบงำจิตใจ หากนำขันติมาคอยควบคุม ใช้สติปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย
 ก็ทำให้สภาวะทางจิตดีขึ้น ขันติทั้ง ๓ ลักษณะนี้ เมื่อพิจารณาด้วยความสุขุมรอบคอบ จะเกิด
 ความรู้สึกซึมซับบรรยากาศแห่งไตรสิกขาได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญแห่งการ
 ปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสสำหรับบรรพชิตผู้แสวงหาสัจธรรม แต่อาจจะเป็นอุดมการณ์อันสูงสุด
 สำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่เข้าใจคลาดเคลื่อนว่า ท่วงทำนองชีวิตของตนเต็มไปด้วยอุปสรรค
 นานาชนิดจึงยังห่างไกลจากไตรสิกขา ทั้งๆ ที่ไตรสิกขาผูกพันกับวิถีชีวิตของเราอยู่ตลอดเวลา

^{๑๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธ
 ศาสน์ “คำวัด”, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๙๘.

^{๑๘} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๔๓-๔๔.

เพราะมนุษย์มีความจำเป็นต้องมีศีล คอยกำกับเส้นทางเดินของชีวิตมิให้ล้าออกนอกขอบเขต ความดีงาม และด้วยอำนาจแห่งศีลเท่านั้น มนุษย์จึงจะมีเครื่องมือรักษาคุณภาพทางกายให้สงบ เรียบร้อยเป็นปกติอยู่เสมอ ซึ่งจะเป็นรากฐานอันมั่นคง แน่วแน่มั่น ไม่มีความฟุ้งซ่านพร้อมจะ นำไปใช้งานได้ตลอดเวลาเพื่อให้พฤติกรรมทั้งหลายตอบสนองสิ่งแวดล้อมรอบตัวตามความเป็นจริง ด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาตัดสินความรู้สึกในขณะปัจจุบันตามความเหมาะสมให้เกิดแบบแผนแห่งการปฏิบัติอันทรงคุณค่าแก่ชีวิต ดังนั้นขั้นตอนที่แบ่งเป็น ๓ ลักษณะ ไม่มีความหมาย สลับซับซ้อนเท่าใดนัก เพราะบ่งชี้ความหมายเอาไว้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่อธิบายขั้นนี้ บางครั้งแผ่ครอบคลุมถึงขั้นระดับพื้นฐานด้วยแต่ในบางกรณีก็แสดงความหมายเจาะจงมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว เป็นเหตุให้หาข้อสรุปได้ยาก ลำบากใจให้แก่ผู้ศึกษาอยู่ไม่น้อย จึงต้องใช้ดุลยพินิจในการพิจารณา ลักษณะขั้นนี้ของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกจะบอกถึงขั้นนี้ในแนวความอดทนทางด้านกายและจิตใจซึ่งจะเกี่ยวกับกิเลสตัณหาที่เข้ามากระทบทางอายตนะภายในและอายตนะภายนอกมากกระทบกันเข้าเลยเกิดความอยากเกิดขึ้นทางจิตใจเลยมีความต้องการมากขึ้นเช่น อยากได้วัตถุสิ่งทั้งาม ๆ ราคาแพง ๆ มาสนองความอยากของตนเอง โดยเฉพาะ ความโลภความโกรธ ความหลง เข้ามาครอบงำจิตใจทำให้เกิดความเดือดร้อนทางกายและใจ ถ้าหากเอาขั้นนี้คือความอดทนนี้มาช่วยข่มเอาไว้หาวิธีแก้ไขใช้สติปัญญาพิจารณาโดยแยบคายทำให้สภาวะทางจิตใจดีขึ้น

จากการศึกษาพบว่าลักษณะขั้นนี้ของพระโพธิสัตว์เป็นแนวแห่งความอดทนทางด้านกายและจิตใจ ซึ่งเกี่ยวกับกิเลสตัณหาที่เข้ามากระทบทางด้านร่างกายและจิตใจ พระโพธิสัตว์สามารถใช้ขั้นนี้ทั้งสามลักษณะที่กล่าวมาระดับกิเลสทั้งที่เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลงเอาไว้ได้ คุณธรรมหรือบารมีของพระโพธิสัตว์แม้มีถึง ๑๐ ประการ แต่เมื่อจัดรวมเข้าด้วยกันแล้วก็มีข้อที่เป็นหลักคุณธรรมอื่น ทั้งหมด ๒ อย่าง คือ(๑) กรุณา คือ เห็นแก่ผู้อื่น มุ่งจะบำบัติทุกข์นำสุขมาให้แก่สรรพสัตว์ (๒) ปัญญา คือ ฝึกตนยิ่งขึ้นไปด้วยใฝ่รู้ตลอดเวลาให้มีปัญญารู้แจ้งธรรม มองเห็นถูกต้องว่า อะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์แท้จริงแก่สรรพสัตว์ที่ตนจะทำประโยชน์ให้ ลักษณะความอดทนที่ถูกต้องของพระโพธิสัตว์ประกอบด้วย (๑) มีความอดกลั้น คือ เมื่อถูกคนพาลด่า ก็ทำราวกับว่าไม่ได้ยิน ทำหูเหมือนหูกระต่ายเมื่อเห็นอาการชั่วร้าย ก็ทำราวกับว่าไม่ได้เห็น ทำตาเหมือนตาไม้ไผ่ ไม่สนใจใยดี ไม่ปล่อยใจให้เศร้าหมองไปด้วย ใส่ใจ สนใจ แต่ในเรื่องที่จะทำความเจริญให้แก่ตนเอง เช่น เจริญศีล สมาธิปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป (๒) เป็นผู้ไม่ดูร้าย คือ สามารถข่มความโกรธไว้ได้ ไม่โกรธ ไม่ทำร้ายทำอันตรายด้วยอำนาจแห่งความโกรธนั้น ผู้ที่โกรธง่ายแสดงว่ายังขาดความอดทน มีค่าตริสของท้าวสักกะเป็นข้อเตือนใจอยู่ว่า“ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธก่อนแล้ว ผู้นั้นกลับเป็นคนเลวกว่า ผู้ที่โกรธก่อนผู้ที่ไม่โกรธตอบบุคคลผู้กำลังโกรธอยู่ ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ชนะสงครามอันชนะได้ยากยิ่ง” (๓) ไม่ปลุกน้ำตาให้แก่ใคร ๆ คือ ไม่ก่อทุกข์ให้แก่ผู้อื่น ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนหรือเจ็บแค้นใจจนน้ำตาไหลด้วยอำนาจความเกรี้ยวกราดของเรา (๔) มีใจเบิกบานแจ่มใสอยู่เป็นนิตย์ คือ มีปิติอิ่มเอิบใจเสมอ ๆ

ไม่พยายาม ไม่โทษฟ้าโทษฝน โทษเทวดา โทษโชคชะตา หรือโทษใครๆ ทั้งนั้น พยายามอดทนทำการทำงานทุกอย่างด้วยใจเบิกบาน ลักษณะที่สำคัญยิ่งของขันติ คือ ตลอดเวลาที่อดทนอยู่นั้น จะต้องมิเฝ้าฝันใฝ่ไม่เศร้าหมองลักษณะของขันติโดยย่อได้ดังนี้ คือ (๑)อดทนถนอมตัวหรือหลีกเลี่ยงจากความชั่วให้ได้(๒) อดทนทำความดีต่อไป (๓) อดทนรักษาใจไว้ไม่ให้เศร้าหมอง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงจริยธรรม ๑๐ ประการของพระโพธิสัตว์ มีดังต่อไปนี้ (๑) พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่าจะร่างกายจะไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ (๒) พระโพธิสัตว์ ครองชีวิตโดยไม่ปรารถนาเลยว่าจะไม่มีภยันตราย (๓) พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่าจะไม่มีอุปสรรคในการชำระจิตให้บริสุทธิ์ (๔) พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่าจะไม่มีมารมาขัดขวางการปฏิบัติภารกิจ (๕) พระโพธิสัตว์ คิดว่าจะทำงานให้นานที่สุด โดยไม่ปรารถนาจะให้สำเร็จผลเร็ว (๖) พระโพธิสัตว์ จะคบเพื่อน โดยไม่ปรารถนาจะได้รับผล (๗) พระโพธิสัตว์ จะไม่ปรารถนาว่า จะให้คนอื่นต้องตามใจตนเองเสมอทุกอย่าง (๘) พระโพธิสัตว์ จะทำความดีกับคนอื่น โดยไม่ปรารถนาสิ่งตอบแทน (๙) พระโพธิสัตว์ เห็นลาภแล้ว ไม่ปรารถนาจะมีหุ้นส่วนด้วย (๑๐) พระโพธิสัตว์ เมื่อถูกใส่ร้ายป้ายสี ตีเตียน นินทาแล้ว ไม่ปรารถนาจะโต้ตอบ หรือฟ้องร้อง^{๓๔} สรุปได้ว่าความอดทนแบ่งตามเหตุที่มากระทบได้เป็น ๔ ประเภท คือ (๑) อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นการอดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาว ความร้อน ฝนตก แดดออก ฯลฯ อดทนทำงานเรื่อยไป ไม่ใช่เอาแต่โทษเทวดาฟ้าดิน หรืออ้างเหตุเหล่านี้แล้วไม่ทำงาน (๒) อดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นการอดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วยความไม่สบายกายของเราเองความปวด ความเมื่อย ผู้ที่ขาดความอดทนประเภทนี้ เวลาเจ็บป่วย จะร้องครวญคราง พร่ำเพ้อรำพันหงุดหงิด จุกแฉียวง่าย ผู้รักษาพยาบาลทำอะไรไม่ทันใจหรือไม่ถูกใจ ก็โกรธง่าย พวกนี้จึงต้องป่วยเป็น ๒ เท่า คือ นอกจากจะป่วยกายที่เป็นอยู่แล้ว ยังต้องป่วยใจแถมเข้าไปด้วย ทำตัวเป็นที่น่าเบื่อหน่ายแก่ชนทั้งหลาย (๓) อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ อันเกิดจากคำพูดที่ไม่ชอบใจ กิริยามารยาทที่ไม่งาม การบีบคั้นทั้งจากผู้บังคับบัญชาและลูกน้อง ความยุติธรรมต่างๆ ในสังคม ระบบงานต่างๆ ที่ไม่คล่องตัว ฯลฯ คนทั้งหลายในโลกแตกต่างกันมากโดยอหยาตัยใจคอ โอกาสที่จะได้พอใจเรานั้นอย่าพึงคิด เพราะฉะนั้น เมื่อเริ่มเข้าหมู่คนหรือมีคนตั้งแต่สองคนขึ้นไป ให้เตรียมขันติไว้ต่อต้านความเจ็บใจ (๔) อดทนต่ออำนาจกิเลสเป็นการอดทนต่ออารมณ์อันน่าใคร่ น่าเพลิดเพลินใจ อดทนต่อสิ่งที่เราอยากทำ แต่ไม่ควรทำ เช่นอดทน ไม่เที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนัน ไม่เสพสิ่งเสพติด ไม่รับสินบน ไม่คอร์รัปชัน ไม่ผิดลูกเมียเขาไม่เห่ยศ ไม่บำนาญ ไม่ขี้โอ้อวด เป็นต้น

๓.๓ การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์

ขันติเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ในการดำเนินชีวิตประจำวัน มนุษย์ย่อมต้องพบกับสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ ทั้งสิ่งที่น่าพึงพอใจและไม่

^{๓๔} พุ.ชา.ทก.อ. (ไทย) ๓/๒๕-๒๖.

นาพึงพอใจ ส่งผลให้จิตใจหันไปทำตามอำนาจโลภะ โทสะ โมหะ อันจะก่อให้เกิด การกระทำที่เป็นโทษ การนำขันธ์ ความอดทนมาประพฤติด้อมเป็นเหตุให้บุคคลควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ รวมตลอดถึงลดโลภะ โทสะ โมหะ ลงได้ ดังตัวอย่างในอักษมสูตร ภิกษุผู้เฝระยอมเป็นที่รักเป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) เป็นผู้อดทนต่อรูป (๒) เป็นผู้อดทนต่อเสียง (๓) เป็นผู้อดทนต่อกลิ่น (๔) เป็นผู้อดทนต่อรส (๕) เป็นผู้อดทนต่อไผฏฐัพพะ^{๒๐} นอกจากขันติบารมีจะเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติเว้นจากการกระทำอันเป็นโทษ รวมถึงควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ ยังสามารถนำขันธ์มาเป็นคุณธรรมเพื่อพัฒนาตนเองให้ยิ่งขึ้นไป ดังตัวอย่างคำสอนในกกุฏมสูตรดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อยอวัยวะ น้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่เชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่ อดกลั้นไม่ได้นั้น แม้ในข้อนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่าจิตของเราจักไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้นอยู่ และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบูรณ์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่า อันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่^{๒๑} เมื่อพิจารณาจากตัวอย่าง ขันตินับเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ทำให้ผู้ประพฤติขันธ์เว้นจากการกระทำอันเป็นโทษ และส่งเสริมให้คุณธรรมในระดับสูงเจริญ งอกงาม ส่งผลให้ผู้ประพฤติขันธ์สามารถพัฒนาตนเองไปสู่ความดีงามที่ยิ่งขึ้น อันจะนำสู่ประโยชน์ชีวิตเบื้องหน้า จนถึงประโยชน์สูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา จากการแสดงการนำขันธ์มาประพฤตินในการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๒ ลักษณะ พิจารณาเห็นว่า ขันติในแง่ที่เป็นคุณธรรมสนับสนุนให้การดำรงชีวิตของพระโพธิสัตว์บรรลุเป้าหมาย คือ เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งขันติย่อมเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะทำให้บุคคลประสบกับสิ่งที่ตนประสงค์ รวมตลอดถึงบรรลุจุดหมายที่ดีงาม และเป็นคุณธรรมประจำตัวของของพระโพธิสัตว์และของบุคคล เมื่อได้บำเพ็ญอยู่ในขันติบารมี คือ บุคคลยึดมั่นในขันติ (ความอดทน) ย่อมงดเว้นการกระทำล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา จนกระทั่งมีความประพฤติเรียบร้อยดีงามพัฒนาตนเอง ให้สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณธรรมทั้งหลาย ขันติจึงเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ควรแก่การประพฤติของของพระโพธิสัตว์และบุคคลทั้งหลายที่มุ่งความเจริญแห่งตนเองนอกจากนี้ ขันติย่อมสามารถนำพระโพธิสัตว์และบุคคลไปสู่จุดหมายปลายทางของชีวิต ไม่ว่าในระดับใดก็ตาม จึงนับได้ว่า ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนในพระพุทธศาสนา ดังที่โศภนพราหมณ์ได้กล่าวอ้างอิงไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า “พระพุทธเจ้าของพวกเราทรงถือหลักขันติธรรม ไม่ควรที่จะประหัดประหารกัน”^{๒๒} โดยขันติไม่เพียงเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ผู้ประพฤติพบแต่สิ่งดีงามตามที่

^{๒๐} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๑๕๔.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๗/๑๗๘.

คาดหวัง กระทั่งสัตว์ที่ดียังต้องมีความอดทนเป็นคุณสมบัติ เช่น ม้าอาชาไนยของพระราชา ต้องประกอบด้วยความอดทน จึงเป็นม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชา อันเป็นม้าควรแก่พระราชา ควรเป็นม้าต้น นับว่า เป็นราชพาหนะโดยแท้ ดังแสดงในอัสสาขานียสูตร^{๒๒} ในทิวสูตร^{๒๓} และในปฐมอาชานียสูตร^{๒๔} หรือช้างของพระราชา อันเป็นช้างควรแก่พระราชา ควรเป็นช้างต้น นับว่า เป็นราชพาหนะโดยแท้ ดังแสดงในนาคสูตร^{๒๕} และในอักษมสูตร^{๒๖}

๓.๔ การบำเพ็ญขันติในแต่ละชั้นของบารมี

ขันติบารมีเป็นหนึ่งในสิบบารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญเพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญบารมีซึ่งมีสามชั้นบารมีคือตั้งแต่ระดับพื้นฐานหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าขันนขัตติบารมี ขันบารมีขั้นที่สองเรียกว่าขันตูปบารมี และชั้นบารมีขั้นสูงสุดเรียกว่าขันติปรมัตถบารมี ในการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในแต่ละชั้นบารมีนั้นมีปรากฏอยู่ในชาดก ซึ่งแบ่งออกเป็นการบำเพ็ญขันติบารมี มี ๒๓ ชาดก การบำเพ็ญขันตูปบารมี ๑ ชาดก และการบำเพ็ญขันติปรมัตถบารมี ๑ ชาดก ซึ่งแต่ละระดับชั้นมีความแตกต่างกันดังนี้

๓.๔.๑. การบำเพ็ญขันติบารมี (ขันติขั้นธรรมดา)

การบำเพ็ญขันติบารมีได้แก่การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณ เป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาชื่นชมขันติยิ่งกว่าคนที่ตนรักและยิ่งกว่าทรัพย์สิน^{๒๗} พระพุทธเจ้าตรัสลักษณะของขันติบารมีด้วยการแสดงอุทาหรณ์เรื่องจันทกุมารเนื้อหาค่อนข้างยาวผู้วิจัยจะกล่าวโดยสังเขปเท่านั้น พระเจ้าเอกราช ผู้มีกรรมหยาบช้ำตรัสถามขันตพาลปุโรหิต ผู้เป็นคนมีปัญญาทรมว่า “คนทำบุญทำทานด้วยสิ่งของอะไร เมื่อจากโลกนี้ไปแล้วจะไปสู่สุคติภพขอให้แจกแจงการให้ทานพร้อมด้วยแสดงวิธีบูชาญญแก่เราด้วย เราจักทำตามนั้น” ปุโรหิตกราบทูลว่า คนทำบุญด้วยการให้ทานยิ่งกว่าทาน ฆ่าคนที่ไม่ว่าจะฆ่า จึงจะไปสู่สวรรค์ได้ จากนั้นอธิบายเนื้อความโดยละเอียดว่า ควรบูชาญญด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา ชาวบ้าน โคอุสภราชและม้าอาชาไนย อย่างละ ๔ ควรบูชาด้วยของครบอย่างละ ๔ พระเจ้าข้า พร้อม ๆ กับสิ้นสุดการอธิบายของปุโรหิตก็เกิดความโกลาหลมีเสียงร้องระเบ็งแซ่ซ่าพระกุมารพระกุมารี พระมเหสีจะถูกประหารอย่างไรก็ตาม พระเจ้าเอกราชทรงมีพระกระแสรับสั่งให้ทหารกวาดต้อนเอาบุคคล

^{๒๒} ติรยลละเอียตใน อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๓/๓๔๕.

^{๒๓} ติรยลละเอียตใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๒/๑๗๑.

^{๒๔} ติรยลละเอียตใน อัง.จก. (ไทย) ๒๒/๕/๔๑๖.

^{๒๕} ติรยลละเอียตใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๕-๑๗๖.

^{๒๖} ติรยลละเอียตใน อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๙/๒๒๔-๒๒๕.

^{๒๗} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

ผู้เป็นที่รักทั้งหลายรวมกันไว้ในที่เดียวกันตามคำกราบทูลของปุโรหิตเพื่อนำไปฆ่าบูชาัญญ อันเป็นการแผ้วถางหนทางสู่สวรรค์ของพระองค์ โดยเริ่มตั้งแต่พระกุมารทั้งหลายคือ จันทกุมาร สุริยกุมารภัททกุมาร สุรกุมารและวามโคตตกุมารพระกุมารทั้งหลายคือ อุปเสนากุมาร โกกิลากุมาร มุทิตากุมาร และนันทากุมารพระมเหสีทั้งหลายคือ พระนางวิชา พระนางเอราวดี พระนางเกศินีและพระนาง สุนันทาพวกคหบดีคือ ปุณณมุขคหบดี ภัททียคหบดี สิงคาลคหบดี และวัฑฒคหบดีข้างทั้งหลายคือ ข้างอภยंगกร ข้างนาพาคีรี ข้างอัชจुकคตะ ข้างวรุณทันตะม้า อัสตรทั้งหลายคือ ม้าเกศี ม้าสุรามุขะ ม้าปุณณกะ ม้าวินตกะโคอุสกะทั้งหลายคือ โคอุถปติ โคนิสกะ และโคควัมปติเมื่อรวบรวมคนทั้งหมดให้อยู่ในสถานที่เดียวกันเรียบร้อยแล้ว พร้อมทั้งจะบูชาัญญในวันรุ่งขึ้น พระราชมารดาพร้อมด้วยพระราชบิดาของพระเจ้าเอกราชได้เสด็จมาอ่อนวอนขอให้ปลดปล่อยชีวิตของคนทั้งหลายไปเสีย โดยเฉพาะพระราชกุมารทั้ง ๔ พระองค์นั้นทรงเน้นไปที่จันทกุมารเป็นพิเศษ อีกทั้งยังทรงชี้แนวทางการบำเพ็ญทานที่ถูกต้องว่า ต้องไม่มีการเบียดเบียนผู้ใดจึงจะเป็นบัณฑิตไปสู่สรวงสวรรค์ แต่แล้วพระเจ้าเอกราชก็ไม่ทรงเชื่อ หลังจากนั้นจันทกุมารกราบทูลว่ายอมทำได้ทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นถูกจองจำด้วยโซ่ตรวน ขนมูลม้า หรือเป็นทาสรับใช้ของชนทั้งหลายปุโรหิตก็ได้ ขอเพียงแต่อย่าได้ฆ่าพวกเราเลย เนื้อความต่อจากนี้เป็น การสนทนาตอบโต้ระหว่างพระเจ้าเอกราชกับ จันทกุมารว่าด้วยหลักการบูชาัญญเพื่อไปสรวงสวรรค์ จะอย่างไรก็ตาม ในตอนท้ายของชาดกจันทกุมารก็ได้ถูกฆ่าเพื่อบูชาัญญแต่อย่างใด กลับเป็นพระเจ้าเอกราชซึ่งถูกมหาชนถอดถอนจากความเป็นพระราชา แล้วอภิเษกจันทกุมารเป็นพระราชาแทนที่^{๒๔}

ความอดทนของจันทกุมารในบริบทนี้ เป็นไปในลักษณะของการยอมรับโทษทัณฑ์ ขันอดทนธรรมดาพอทนได้ ยอมทนทุกข์ทรมาน หรือยอมเสียสละเพื่อให้ผู้อื่นปลดปล่อยจากการฆ่าบูชาัญญ ซึ่งมีทั้งพระมเหสี พระราชกุมารและพระราชกุมารีเป็นต้น ดังนั้นขันติอุปการมีขั้นต้นของพระโพธิสัตว์ในชาดก ประกอบด้วย ๘ ประการ คือ (๑) บารมีขั้นต้นที่บำเพ็ญเพียรธรรมดา คือ ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา (๒) เป็นการบำเพ็ญเพียรที่เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (๓) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรให้เต็มอย่างสมบูรณ์ (๔) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรมีคุณสมบัติพิเศษ (๕) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรที่สะอาดหรือไกลจากกิเลส (๖) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมคือพระนิพพาน (๗) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรจนมีความรู้พิเศษอย่างมหาศาล (ตรัสรู้) (๘) เป็นผู้ประเสริฐบำเพ็ญเพียรแต่ความดีงาม

๓.๔.๒ การบำเพ็ญขันติอุปการมี (ขันติขั้นกลาง)

การบำเพ็ญขันติอุปการมีได้แก่การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณ เป็นเบื้องหน้า รักขันติ บุชาขันติยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน^{๒๕} ขันติอุปการมีที่สมเด็จพะญาณ

^{๒๔} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๘๒-๑๑๕๒/๓๓๕-๓๖๒.

^{๒๕} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศพิธราชธรรม. หน้า ๑๒๒.

สังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงเอาไว้ว่า จะมีลักษณะของความอดทนซึ่งผสมผสานกับการให้ทานอยู่ด้วยฉะนั้น ชั้นดิระดับนี้ยังสื่อความหมายถึงความอดทนด้วยการไม่ล่วงละเมิดข้อปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องศีลอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในจริยาปิฎกกล่าวถึงชั้นติอุปบารมีเอาไว้ว่าพระพุทธรเจ้าเสวยพระชาติเป็นเทพบุตรโพธิสัตว์นามว่า ธรรมเทพบุตร เป็นผู้มีเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ มีฤทธิ์มากมีมิตรสหายและบริวารมากมาย ธรรมเทพบุตรพร้อมด้วยมิตรสหายทำหน้าที่สำคัญอยู่ประการหนึ่งนั่นคือ การชักชวนปวงชนในท้องถิ่นต่าง ๆ อาทิ ชุมชนของคนชนบทชุมชนของคนในเมือง ให้ร่วมใจกันสมათานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ^{๓๐} อีกกลุ่มหนึ่งของบริบททางสังคมปรากฏว่ามีเทพบุตรผู้ชั่วร้ายหรือที่เรียกกันว่า อธรรมวาทีเทพบุตร กลับชักชวนมหาชนให้พร้อมใจกันสมათานอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เทพบุตรทั้งสองจึงขัดแย้งกันเพราะมี“อุดมการณ์” ซึ่งแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง วันหนึ่งเทพบุตรทั้งสองนั่งรถสวนทางกันเป็นเหตุให้แฉกรถกระทบกระทั่งกัน การทะเลาะกันจึงเกิดขึ้นแก่เทพบุตรทั้งสองผู้ประกอบด้วยกัลยาณธรรมฝ่ายหนึ่งและปาวชธรรมอีกฝ่ายหนึ่ง ชนวนเหตุแห่งการทะเลาะกันนั้น สืบเนื่องมาจาก“อุดมการณ์” ที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งและวิวาทะซึ่งว่าด้วยใครจะเป็นผู้หลักทางให้ใครก่อนอีกอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตาม สุดท้ายแล้ว ธรรมวาทีเทพบุตรไม่ใส่ใจต่อการทะเลาะวิวาทอีกทั้งยังไม่แสดงอาการโกรธเคืองต่ออธรรมวาทีเทพบุตรโดยอ้างเหตุผลที่ตนเอง จะเป็นผู้ทำร้ายต่อเทพบุตร การทำลายตบะ หมายถึงชั้นติ เพราะตบะอยู่ในบริบทของชั้นติอุปบารมี ฉะนั้น ตบะกับชั้นติ ก็มีความหมายเช่นเดียวกันดังพุทธพจน์ที่อ้างไว้และเพื่อจะรักษาศีลของตนเอาไว้จึงยอมหลักทางให้แก่อธรรมวาทีเทพบุตรแล่นรถผ่านไป^{๓๑} การที่ธรรมเทพบุตรสามารถข่มระับความโกรธเอาไว้ได้ ด้วยการใช้ความอดทนอดกลั้นโดยไม่ตอบสนองการทะเลาะวิวาทกับอธรรมวาทีเทพบุตร เรียกว่า “ชั้นติอุปบารมี”

สรุปได้ว่า อุปบารมี หมายถึง การบำเพ็ญบารมีชั้นกลาง เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การสละอวัยวะของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ประพันธ์ไว้ว่าอุปบารมี หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมีอุปบารมีไว้ว่าหมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี การวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงการที่ตนจะถูก ตัดทำลายอวัยวะในร่างกาย^{๓๒} ความหมายของอุปบารมี ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญบารมีชั้นกลางที่สูงกว่าบารมีธรรมดา และการวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงจะถูกตัดส่วนใดส่วนหนึ่งในร่างกายความหมายของ อุปบารมี คือ (๑) เป็นบารมีชั้นกลางที่ต้องบำเพ็ญเพียรที่สูงกว่าบารมีธรรมดา (๒) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละสิ่งของภายนอกเป็นทาน (๓) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละอวัยวะในร่างกายของตนเป็นทาน

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒.

^{๓๑} ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๖๖-๗๓/๗๕๔-๗๕๕.

^{๓๒} ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๖๖-๗๓/๗๕๔-๗๕๕.

๓.๔.๓ การบำเพ็ญขันติขั้นปรมัตถบารมี (ชั้นอุกฤษณ์)

ขันติปรมัตถบารมี อันได้แก่ การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณ เป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาขันติยิ่งกว่าชีวิตของตน^{๓๓} ความอดทนถึงขั้นเสียชีวิตที่เอาชีวิตเป็นเดิมพันเพื่อที่จะได้มรรค ผล นิพพานในวันข้างหน้า อย่างเช่น ขันติวาทีดาบส คัมภีร์มังคลัตถที่ปนี ความว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อว่า กุณฑะ ออกบวชเป็นดาบสอยู่ที่หิมาวันตประเทศเป็นเวลานาน มีความปรารถนาจะลิ้มรสอาหารประเภทเค็มและประเภทเปรี้ยวจึงเข้าไปพักอยู่ที่พระราชอุทยานในกรุงพาราณสี โดยได้รับการอุปฐากบำรุงด้วยความเอาใจใส่ อ้อนอบอุ้มจากเหล่าเสนาบดีวันหนึ่ง พระราชาพระนามว่า กลาปุ เสวยน้ำจันทน์จนมีเมาเสียพระสติ เสด็จไปสู่พระราชอุทยานพร้อมด้วยหญิงสาวนักฟ้อนกลุ่มใหญ่ แล้วทรงบรรทมโดยหนุนคอกของหญิงสาวนักฟ้อนที่โปรดปรานคนหนึ่ง หลังตื่นจากบรรทมแล้ว พระองค์ไม่ทอดพระเนตรเห็นสาวนักฟ้อนเหล่านั้นเนื่องจากพวกนางไปฟังธรรมของดาบส พระองค์ทรงกริ้วถือพระขรรค์เข้าไปหาดาบสแล้วตรัสถามว่า“สมณะ ท่านชื่นชมธรรมะข้อใด?” ได้รับคำตอบว่า “ขันติ คือความไม่โกรธเมื่อถูกด่า ถูกประหารหรือถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม” พระราชามีพระราชประสงค์จะพิสูจน์ความอดทนของดาบสจึงรับสั่งให้ทหาร ผลักดาบสล้มลงบนพื้นปรุพี เขียนตีสองพันครั้งที่สี่ข้างทั้งสอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดใบหูตัดจมูก เอาพระบาทกระแทบลงตรงกลางอกของดาบส ช่วงระยะเวลาแห่งการกระทำทารุณกรรมอยู่นั้นยังตรัสถามดาบสเนื่อง ๆ ว่า สมณะ ยังชื่นชมขันติอยู่หรือ ดาบสยืนยันด้วยถ้อยคำหนักแน่นเช่นเดิมว่า จะทำร้ายอย่างใดก็ตามใจเถิด ขันตินี้ไม่มีอยู่ท่ามกลางระหว่างเนื้อหนังแต่ขันติตั้งอยู่ในดวงหทัยอันลึกของอาตมา หลังจากนั้น ดาบสก็เสียชีวิตเพราะทนพิษบาดแผลไม่ไหวจากการถูกทำร้ายร่างกายอย่างแสนสาหัส ขันติวาทีดาบส แม้จะได้รับความเจ็บปวดทุกข์ทรมานเพียงใด แต่จิตใจยังเต็มเปี่ยมด้วยเมตตาธรรมดังที่ท่านกล่าวกับเสนาบดีผู้ทำการรักษาพยาบาลว่า...พระราชาพระองค์ใดรับสั่งให้ตัดมือ เท้า ใบหู และจมูกของข้าพเจ้าแล้วขอให้พระราชาพระองค์นั้น จงมีพระชนมายุยืนนาน บัณฑิตทั้งหลาย เช่นอาตมาไม่โกรธเคืองเลย^{๓๔} จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่าดาบสเป็นบุคคลที่ใช้ขันติอย่างชั้นอุกฤษณ์ที่มากกระทบทางร่างกายอย่างทุกข์ทรมานแต่จิตใจของท่านยังชื่นบานไม่โกรธเคืองโต้ตอบโดยประการใด ขนานถึงขั้นตัดมือ เท้า ใบหู และจมูกเลือดไหลออกมา ถ้าหากคนธรรมดาจิตใจของเขาโกรธเคืองอาฆาตจองเวรอย่างแนนอนแตกต่าง กับท่านดาบสยังมีจิตใจที่จะเทศนาสอนให้พระราชาให้ตั้งอยู่ในธรรมเอาขันติมาใช้ในชีวิตประจำวันอีกด้วยไม่ว่าจะกิเลสตัณหาเกิดขึ้นจากสิ่งใดก็แล้วแต่ขอให้พระองค์เอาขันติมาช่วยอย่างน้อย ๆ สามารถประคับประครองจิตใจให้ตั้งอยู่ในธรรมปกครองประชากราษฎรโดยเที่ยงตรง แสดงว่า ท่านดาบสมีความอดทนต่อทุกขเวทนามอย่างแสนสาหัสจนได้เสียชีวิตลง นับว่าท่านได้บำเพ็ญความอดทน

^{๓๓} พุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖๖-๗๓/๗๕๔-๗๕๕.

^{๓๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๐/๑๖๗.

ชั้นขันติปรมัตถบารมี การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักขันติ
 บุชาขันติยิ่งกว่าชีวิตของตนขันติเป็นมรรคาแห่งการปฏิบัติสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้มีความ
 ปราศจากอย่างแรงกล้าด้วยความมุ่งหมายมั่นในอันที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัม
 พุทธเจ้า เมื่อบำเพ็ญขันติในฐานะที่เป็น“บารมี” บ่มเพาะโพธิญาณจำเป็นต้องกระทำแบบ
 อุกฤษฏ์อย่างที่เราเรียกกันว่า “ทุ่มเทจนสุดชีวิต”เต็มเปี่ยมทั้ง ๓ ระดับดังที่ได้แสดงเอาไว้ ดังนั้น
 ขันติบารมีขั้นสูงสุดของพระโพธิสัตว์ในชาตก คือ ปรมัตถบารมี หมายถึง บารมีขั้นสูงสุด เช่น
 ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ สละชีวิตของตนเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น พระผู้มีพระภาคตรัส ปรมัตถ
 บารมี ไว้ในอรรถกถาอุททานคาถา ว่าด้วยการวินิจฉัยอุททานคาถา ของพระโพธิสัตว์หมายถึง
 การบำเพ็ญธรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เพราะบำเพ็ญประโยชน์ด้วยการบรรลุธรรม^{๓๕} สมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า บารมี มี ๑๐ คือ ทานเป็นต้นและ
 บารมีที่สูงขึ้นคือ อุปบารมี และยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๓๖}พระธรรมปิฎก ได้
 กล่าวถึงปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง จุดมุ่งหมายสูงสุดคือ
 พระพุทธเจ้า^{๓๗} สุชีฟ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึง ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญบารมีที่
 ยิ่ง หรือทำได้ยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๓๘} ความหมายของปรมัตถบารมี ให้ความหมายว่า
 การบำเพ็ญธรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นบารมีที่สูงกว่าอุปบารมี และเป็นบารมีที่สูงยิ่งจุดมุ่งหมาย คือ
 พระพุทธเจ้า ตามความหมายของ ปรมัตถบารมี ผู้วิจัยสรุปได้ว่า (๑) เป็นบารมีขั้นสูงสุดที่สละ
 ชีวิตของตนให้เป็นทาน (๒) เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ไม่ดำไม่ขาวเพราะบำเพ็ญเพื่อบรรลุธรรม
 (๓) เป็นการบำเพ็ญหวังเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมีคือ การ
 บำเพ็ญเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติในเบื้องต้น เป็นการเสียสละสิ่งของภายนอก เช่นปัจจัย
 ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค บารมี ๓ ชั้น ได้แก่ (๑) บารมีหมายถึง
 เป็นบารมีขั้นต้นหรือสามัญเหมาะสำหรับบุคคลธรรมดาทั่วไป (๒) อุปบารมี หมายถึงเป็นบารมี
 ที่มากยิ่งขึ้น ไกลจะบรรลุผลซึ่งบุคคลธรรมดาต้องเพิ่มกำลังปฏิบัติมากขึ้น(๓) ปรมัตถบารมี
 หมายถึง เป็นบารมีที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะสมบูรณ์ที่สุดเมื่อบุคคลธรรมดาปฏิบัติตน
 อย่างเคร่งครัดด้วยศีล สมาธิและปัญญา ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้าได้
 ความหมาย ของ บารมีเมื่อกล่าวโดยสรุปได้ว่าเป็นบารมีขั้นพื้นฐานและต้องปฏิบัติเพิ่มขึ้น

^{๓๕} ฐ. จริยา.อ. (ไทย) ๗๔/๓๖/๖๔๖.

^{๓๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙๕.

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหา
 จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๕๙๕.

^{๓๘} สุชีฟ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ
 ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๔๖.

เรื่อย ๆ จนถึงขั้นสูงสุด คือ ความเป็นพระพุทธรูปเจ้าจะเห็นได้ว่าบารมีเป็นการเรียกสิ่งที่เป็นเลิศ สิ่งที่สูงสุดที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่นความมีปัญญา ความมีลาภ มีฤทธิ์เดชต่าง ๆ ดังที่พระพุทธเจ้า ทรงจัดพระอัครสาวกผู้ที่มีความเป็นเลิศในด้านต่าง ๆ เมื่อบารมีได้นำมาใช้กับบุคคลที่ บำเพ็ญตนในหลักธรรมใดหลักธรรมหนึ่งเพื่อที่จะเป็นพระพุทธรูปเจ้า ก็เรียกหลักธรรมนั้นเป็น บารมี เช่นการให้ทาน ก็เรียกทานบารมี เป็นต้น บารมีในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีอยู่ ๑๐ ข้อ หรือ ๑๐ ทศ เมื่อแบ่งขั้นตอนการปฏิบัติแต่ละข้อออกเป็นสามก็จะได้บารมี ๓๐ ทศ ที่รู้จักใน นามมหาชาติชาดก และในปัจจุบันก็ยังนำบารมีมาใช้ในการทำบุญให้ทานทั่วไป เพื่อเน้นให้มีความหนักแน่นขึ้น เช่น คำพูดที่ว่าการทำบุญครั้งนี้เป็นการสั่งสมบุญบารมีของเรา เป็นต้น ระดับขั้นการบำเพ็ญบารมี มีการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมี ที่เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึง การเลื่อนระดับขั้นของการทำความดีจากระดับปกติสามัญจนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละบารมีท่านแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับคือ “ขั้นบารมี (บารมี สามัญหรือปกติธรรมดา) “ขั้นอุปบารมี”(บารมีระดับกลาง) และ“ขั้นปรมัตถบารมี” (บารมีระดับ สูงสุด) ดังนั้นเกณฑ์ในการแบ่งก็มีอยู่หลายวิธี มีการแบ่งตามสิ่งที่สละตามภูมิธรรมและตามการ ปฏิบัติ แต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่สละ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๓๙} ได้กล่าวไว้ดังนี้ (๑) ถ้าเป็นการสละทรัพย์ สิ่งของสิ่งอันเป็นที่รักและคนที่รักจัดเป็นบารมีระดับต้น (ขั้นบารมี) (๒) ถ้าเป็นการสละอวัยวะ ร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น บริจาคหัวใจ บริจาคดวงตาจัดเป็นขั้นระดับกลาง (ขั้นอุปบารมี) (๓) ถ้าเป็นการสละชีวิต จัดเป็นบารมีระดับสูง (ขั้นปรมัตถบารมี) เมื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมี แล้ว จะพบว่าบารมีตามภูมิธรรม และบารมีตามการปฏิบัติมีความแตกต่างกัน ดังนี้ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ตรัสไว้ใน ทศบารมี ทศพิทธาธรรม เกี่ยวกับการบำเพ็ญ บารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือโดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้ (๑) ตามภูมิธรรม“บารมี” เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่างๆ เหมือนคนปกติทั่วไป มีดี บ้าง ชั่วบ้างคละเคล้ากันไป“อุปบารมี” เป็นการสร้างความดี ให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ความดีก็เริ่มจะ สมบูรณ์ขึ้น “ปรมัตถบารมี” เป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้ (๒) ตามการ ปฏิบัติ “บารมี” เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไปไม่มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ถือว่าเป็นการกระทำ ความดีของคนทั่วไป “อุปบารมี” เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่างๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น “ปรมัตถบารมี” เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจาก เรือนแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรมจึง

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอส.อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๐.

เรียกได้ว่าเป็นชั้นปรมัตถบารมี^{๔๐} ชั้นดีบารมีจึงเป็นหนทางแห่งการปฏิบัติสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าในการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อบำเพ็ญขันติในฐานะที่เป็น “บารมี” ต้องบำเพ็ญขันติให้ได้ถึงสามระดับดังกล่าวมา ความอดทน อดกลั้น เป็นหลักธรรมที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องมีเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติธรรมในการบำเพ็ญเพียรเพื่อจะเอาชนะความทุกข์ที่มากกระทบทั้งร่างกายและจิตใจ พระโพธิสัตว์ต้องบากบั่นทนสู้ จนได้บรรลุพระโพธิญาณตามความมุ่งหวัง

๓.๕. คุณค่าของขันติบารมี

ขันติบารมี เป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้เกิดคุณค่าแก่ตนเอง ผู้อื่น และสังคมพร้อมให้คุณค่าในปัจจุบัน อนาคตและโลกหน้า การออกบวชในพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธเจ้าผู้ทรงพร้อมด้วยบารมี ซึ่งเป็นการเห็นผลในชาติปัจจุบัน พระองค์ทรงพร้อมด้วยเนกขัมมะหรือแนวทางปฏิบัติที่พระองค์ทรงศึกษาค้นคว้าจนพบบารมี คือ การได้ทรงตรัสรู้เป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ คุณค่าของบารมีในด้านการดำเนินชีวิตและคุณค่าของบารมีในทางสังคม กล่าวคือ คุณแห่งขันติ คือบอกอานิสงส์แห่งขันติไว้ในขันติกถาถึง ๑๔ ประการ คือ (๑) สีสสมาธิคุณานัน ขนฺตี ปธานการณ (ขันติความอดทนเป็นเหตุ เป็นประธานแห่งคุณคือ สีลแลสมาธิทั้งหลาย) (๒) สพเพปิ กุสลา ธมมา ขนฺตยา เยว วฑฺฒนฺติ เต (แม้กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้นย่อมเจริญด้วยขันติความอดทนโดยแท้)(๓) เกวลานํปิ ปาปานิ ขนฺติมุลํ นิगฺจนฺติ (ขันติความอดทนย่อมตัดเสียได้ ซึ่งรากเหง้าแห่งกรรมอันเป็นบาปทั้งหลายแม้ทั้งสิ้น) (๔) ครหกลหาทํินํ มุลํ ขนฺติ ขนฺติโก (คนผู้มีขันติความอดทนชื่อว่าย่อมขุดเสียได้ซึ่งรากเหง้าแห่งความเดือดร้อนทั้งหลาย มีการติเตียนกันและทะเลาะวิวาทกัน เป็นต้น)(๕) ขนฺติ ธีรสฺส ลงฺกาโร (ขันติความอดทน เป็นอาภรณ์เครื่องประดับของนักปราชญ์)(๖) ขนฺติ ตโป ตปสฺสโน (ขันติ ความอดทนเป็นตบะ คือเป็นฤทธิ์เป็นเดชของผู้มีความเพียร)(๗) ขนฺติ พลํ ว ยตีนํ ขันติ (ความอดทน เป็นกำลังของผู้บำเพ็ญพรตพรหมจรรย์ทั้งหลาย)(๘) ขนฺติ หิต สุขาวหา (ขันติความอดทน นำประโยชน์และความสุขมาให้ เป็นผล)(๙) ขนฺติโก เมตฺตวา ลาภี ยสฺสี สุขสึลฺลา (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่า ผู้มีมิตร เป็นผู้มีลาภ เป็นผู้มียศ เป็นผู้มีความสุขอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์) (๑๐) ปิโย เทวมนุสฺसानํ มนาโป โหติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทนชื่อว่า เป็นที่รักที่เจริญใจ ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย)(๑๑) อุตฺตโนปิ ปเรสฺยจ อุตฺถาวโห ว ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทนชื่อว่าเป็นผู้นำประโยชน์มาให้แก่ตนและคนทั้งหลายเหล่าอื่นด้วย)(๑๒) สคฺคโมกฺขคมํ มคฺคํ อารุพฺโห โหติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่าย่อมเป็นผู้ดำเนินตามมรรคาเป็นที่ไปสวรรค์และพระนิพพาน)(๑๓) สตุฏฺโณ วจโน วาทำ กโรติเยว ขนฺติโก(ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่า ย่อมทำตามพจนโอวาทแห่งพระศาสดาแท้)

^{๔๐} สมเด็จพระญาณสังวร, ทศบารมี ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕๓.

(๑๔) ว่า ปรมา ย จ ปุชาย ชิน ปุเซติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่าย่อมบูชาสมเด็จพระบรมชินเจ้าด้วยการบูชาอย่างยิ่ง)^{๔๑} เพราะเหตุนี้ขันติบารมีถ้าบุคคลใดได้น้อมรับคำสอนของพระบรมศาสดาแล้ว และตั้งอกตั้งใจรักษาของท่านให้เกิดให้มีในตนอย่างจริงจังแล้ว ย่อมไม่แคล้วจากมรรค ผล นิพพาน จึงจะเป็นบารมีธรรมอันวิเศษ อันเป็นเหตุให้ผู้ดำเนินตามได้ประสบสุขทั้งโลกนี้ ดังมีอานิสงส์ของขันติบารมี ดังนี้ (๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ถ้อยถ้อยกล้าเผชิญกับปัญหาชีวิตทุกชนิด (๒) ทำให้เป็นคนมีมารยาทที่ดีงาม ไม่วู่วามมักโกรธ (๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก (๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของ ศีล สมาธิ ปัญญา (๕) ความอดทนเป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วร้ายทั้งหลาย (๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติดิพรมจรรย์บรรลุมรรคได้รวดเร็ว

๓.๖. สรุป

การบำเพ็ญขันติบารมีนั้นเป็นหลักสำคัญในทางพุทธศาสนาต้องเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นเคยบำเพ็ญบารมีก่อนที่จะมาตรัสรู้ และในขั้นตอนการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นผู้บำเพ็ญบารมี เพื่อการตรัสรู้ต่อไป ในอนาคตผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี้คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและบารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่ พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น

^{๔๑}ม.ม. (ไทย) ๕/๓๖๕/๒๖๕-๒๖๖.